

Страшные будни войны Ремарк описывает с всепроникающей зоркостью большого художника, с искренним состраданием к обманутым националистической пропагандой людям, жизнь которых находится под постоянной угрозой смерти от пули в окопах или на операционном столе полевого госпиталя.

Там не было ни развевающихся знамен, ни звонких фанфар, ни великолепных подвигов, а только кровь и грязь траншей да короткие передышки в прифронтовой полосе, когда солдаты, не веря в счастье быть живыми, спешили наестся до отвала, всласть накуриться и завалиться спать в истоптанную маршевыми батальонами траву. С чуть ли не отталкивающей обстоятельностью показывал художник вздувшиеся животы трупов, размазанные по стенке окопа мозги, извивающиеся змеи человеческих внутренностей; потревоженные взрывом вылетали из земли гробы на сельском кладбище, душераздирающе кричали раненые лошади и где-то на «ничьей земле» долгими часами, упорно цепляясь за жизнь, хрипел умирающий.

Но эти потрясающие по силе и точности описания будней войны – окопной жизни, атак, артобстрелов, немногих минут отдыха – не являются самоцелью. Как художник Ремарк лаконичен и сдержан. Страшные картины сражений, жестокие сцены гибели людей нужны Ремарку затем, чтобы разбить лживую романтизацию войны, свойственную националистической литературе. Кроме того, писатель стремится показать, в какое чудовищное положение поставлен человек собственническим обществом.

С той же целью Эрнест Хемингуэй в романе «Прощай, оружие!» мастерски изобразил беспорядочное бегство итальянской армии из-под Капоретто и увенчал эту картину потрясающей сценой расстрелов, чинимых полевой жандармерией. Хемингуэй, как никто другой, сумел показать эту бойню как «чужую войну», чужую не только оказавшемуся здесь американцу Фрэнку Генри, но и итальянцам, сражающимся на своей собственной земле. Хемингуэя не интересуют военные действия сами по себе, ему не важно, кто побеждает, кто терпит поражение; важно показать бессмыслицу происходящего, а она всего нагляднее проявляется в беспорядочности и суете отхода. Люди, пользуясь названием рассказа американского писателя Шервуда Андерсона, бредут «из ниоткуда в ничто», и на каждом шагу их подстерегает ловушка – смерть. В гибели этой нет ничего «славного» или «священного», есть непрекращающееся преступление против человечества. Отсюда эта подчеркнутая жестокость, натуралистичность в изображении смерти и мертвых.

Время, которое досталось Хемингуэю, Ремарку, Олдингтону и их героям, было временем смутным, сумбурным, временем невиданных катаклизмов. Книги этих писателей говорят о бесчисленных жертвах милитаризма, заплативших жизнями и неискупаемыми страданиями за алчность имущих классов и правительств. Художественное воплощение Первой мировой войны в разных литературах имеет и общие, типологические черты как в проблематике и пафосе, так и в поэтике.

Как мы видим, книги о войне расходились с традиционным жанром романа, любовная проблематика была потеснена военной, что существенно влияло на поэтику. Вероятно, джазовые импровизации и тягучие мелодии больше отвечали тому безнадежному отчаянию, с которым мужчины и женщины «потерянного поколения» ловили убегающие мгновения юности, не насыщавшие их и не приносящие удовлетворения.

Война многому научила писателей «потерянного поколения» и их лирически-страстные книги о мирной войне и ее последствиях, прочно вошли в литературу XX века.

Источники и литература

1. Hemingway E. A collection of Critical Essays, NY, 1954
2. Кашкин И. Эрнест Хемингуэй. – М., 1966.
3. Олдингтон Р. Смерть героя. – К., 1982.
4. Ремарк Э.М. На западном фронте без перемен. – М., 2007
5. Аникин Г. В. Современный английский роман. – Свердловск, 1971
6. Затонский Д. Век двадцатый. Заметки о литературной форме на Западе. – К., 1961
7. Лидский Ю., Творчество Э. Хемингуэя. – К., 1973.
8. Б.Сучков. Лики времени. Статьи о писателях и литературном процессе. –Т.2. – М.,1976.

Боть Л.П

ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ВВІЧЛИВОСТІ В ДИРЕКТИВНИХ МОВЛЕННЄВИХ АКТАХ

(на матеріалі усного мовлення дітей молодшого шкільного віку)

Під час вивчення усного мовлення особливе місце займає аналіз мовленнєвих актів дітей, оскільки вони виступають посередниками соціальної діяльності людей, а сфери діяльності дорослих і дітей різні. Для української лінгвістики вивчення питання дитячого мовлення є особливо **актуальним**, оскільки попередні розвідки проводились в основному на матеріалах російської та англійської мов і охоплювали дошкільний період, а комплексних досліджень українського спонтанного мовлення дітей молодшого шкільного віку не виконувалось.

Мета нашого дослідження – проаналізувати шляхи реалізації принципу ввічливості в різних типах директивних мовленнєвих актах.

Матеріалом статті стали 20 годин аудіозапису мовлення дітей 6-10 років у різноманітних ситуаціях.

Вивчення реального функціонування усного мовлення передбачає дослідження стратегій і тактик партнерів комунікації у процесі спілкування. Так звані постулати спілкування знайшли своє відображення в іде-

ях Г.-П.Грайса, який вважав, що діалог є своєрідною спільною діяльністю учасників, а запорукою успішної комунікації є дотримання принципу кооперації. [5, с.222-223]. На думку Г.-П.Грайса, співрозмовники усвідомлюють деяку спільну мету чи, принаймні, “напря́м” діалогу; ця мета чи напря́м можуть задаватися з самого початку або ж виявляються у процесі спілкування. Дослідник також вказує на існування постулатів естетичних, соціальних чи моральних, хоча й не вважає їх пріоритетними в комунікації.

Задля досягнення результату, запланованого адресатом, необхідно дотримання правил прагматичної компетенції. Вони сформульовані Р.Лакофф як правило зрозумілості висловлювання та правило ввічливості, до того ж друге правило вона деталізує: не втручайся, надавай співрозмовникові право вибору, будь приязним. [1, с.302].

Дж.Ліч в одній зі своїх таксономій виокремлює чотири класи, розмежування яких відбувається відповідно до соціальної мети встановлення і дотримання ввічливості: 1) компетитив (іллокутивна мета конкурує з соціальною метою, наприклад: накази, вимоги, прохання, питання); 2) конвівіал (іллокутивна мета збігається з соціальною метою, наприклад: пропозиції, запрошення, подяки, вітання та привітання); 3) колаборатив (іллокутивна мета індивідуальна для соціальної мети: ствердження, повідомлення, оголошення, інформування); 4) конфліктив (іллокутивна мета конфліктує з соціальною метою: погрози, обвинувачення). Завдання соціальної мети, на думку Дж.Ліча, – сприяти уникненню конфліктів між комунікантами. Цьому і відповідає теорія ввічливості [2, с.194].

Категорія ввічливості являється аксіологічною категорією: саме поняття „ввічливість” демонструє абстрактну соціальну цінність і в цьому значенні виступає універсальним, хоча способи його вербальної та невербальної реалізації культурно-специфічні. Оскільки комуніканти (у нашому дослідженні діти) не відірвані від соціуму, а виховуються й розвиваються під впливом соціального оточення, то і використання ввічливих слів і конструкцій в їхньому мовленні характеризуються спеціалізованими засобами, притаманними нашій ментальності. Принцип ввічливості по-різному реалізується в різних типах мовленнєвих актів (далі МА) і значною мірою визначається етнокультурною специфікою мовленнєвої поведінки. Він виступає невід’ємною частиною комунікативного кодексу та окреслюється як особлива стратегія мовленнєвої поведінки, що спрямована на запобігання конфліктних ситуацій; її мета – „зберегти імідж” у ситуаціях, коли існує загроза „втратити імідж” [3, с.41]. Його вплив досить часто відіграє визначальну роль в оформленні висловлювань і у відборі мовленнєвих варіантів реалізації директивів. У найбільш загальному вигляді ввічливість можна визначити як принцип соціальної взаємодії, в центрі якого знаходиться повага до особистості партнера. Цей загальний принцип розповсюджується на всі види людської взаємодії – як вербальної (слова етикету), так і невербальної (ввічлива інтонація, жести тощо).

Дотримання принципу ввічливості вносить у поведінку комунікантів певні обмеження. Вони повинні враховувати інтереси партнера, дослуховуватися до його думки, бажань, почуттів. За допомогою цього принципу досягається максимальна ефективність соціальної взаємодії за рахунок дотримання соціальної рівноваги та дружніх стосунків. У прагматиці ввічливість розглядається як універсальний принцип, який у практиці мовленнєвої взаємодії має більшу регульовальну роль, ніж принцип кооперації, оскільки другий втілює закони спільного оперування учасниками комунікації інформацією, а принцип ввічливості відображає безпосередній стосунок комунікантів.

Вочевидь, ввічливість є відносним поняттям, яке визначається правилами, прийнятими в різних ситуаціях спілкування: те, що вважається ввічливим в одному комунікативному контексті, може бути нейтральним у другому та неприйнятним у третьому. Комунікативний контекст, який впливає на вибір форми висловлювання та визначення її маркованості за атрибутом ввічливості, включає наступні суттєві ознаки ситуації спілкування: 1) ступінь соціально-психологічної дистанції (далека, близька); 2) умови спілкування (офіційні, неофіційні, невимушені); 3) стосунки між комунікантами (рівні, вищі, нижчі).

Всі директивні мовленнєві акти (далі ДМА) за ознакою ввічливості розмежовуються на дві групи – „ввічливі”, та „неввічливі”. До першої групи належать такі ДМА, які сприяють соціальній меті підтримки доброзичливих стосунків, до другої – ДМА, які перешкоджають соціальній меті. Згідно з цим критерієм, ввічливими вважаються ДМА запрошення, пропозиції, дозволи. Більшість ДМА (наказ, розпорядження, вимоги тощо) потрапляють до розряду неввічливих МА.

Найбільш „неввічливими” є прескриптивні ДМА (наказ, розпорядження, вимога), виконання яких облігаторно і не лишає адресату свободи вибору. Під час здійснення МА наказу, розпорядження мовець не дотримується принципу ввічливості, щоб забезпечити перлокутивний ефект свого МА: ефективність іллокутивної дії забезпечується у прескриптивних МА пріоритетною позицією мовця, яка підтверджує покору (підлеглість) партнера по комунікації. Мовна норма не зобов’язує адресанта бути ввічливим і пом’якшувати свій комунікативний намір в наказі, але мовець може дотримуватися принципу ввічливості, прагнучи отримати прихильне ставлення адресата.

Наступними у шкалі ввічливості розміщуються реквестивні ДМА (прохання, блага), в яких вибір у прийнятті рішення виконувати чи не виконувати дію також виявляється обмеженим, але не соціальними нормами, як у випадку прескриптивних МА, а самим принципом ввічливості, що диктує ставитися з повагою до особистості партнера та намагатися вдовольнити його бажання. Таким чином, дії адресата обумовлюються морально-етичними нормами. У реквестивних ДМА дотримання принципу ввічливості є обов’язковим як для мовця, так і для адресанта. В цьому сенсі прохання виступає найскладнішим ДМА. Від адресанта вимагається максимальна тактовність в тому, щоб делікатно спонукати до дії, яка відбувається за рахунок зусиль адресата, але спрямована на задоволення потреб мовця.

Традиційно “сугестія” (“навіювання”) визначається як сукупність різних засобів вербального і невербального емоційно забарвленого впливу на людину з метою створення в неї певного стану або спонукання до

ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ВВІЧЛИВОСТІ В ДИРЕКТИВНИХ МОВЛЕННЄВИХ АКТАХ

певних дій. Сугестивні ДМА є меншою мірою „неввічливими”, оскільки в них адресат може приймати рішення про виконання/невиконання дій залежно від своїх поглядів та намірів. В сугестивних ДМА дія принципу ввічливості обумовлена пропозиційним змістом МА. Міра такту визначається тим, відносно чого висловлюється пропозиція, дається порада, якою мірою майбутня дія буде позитивною для адресата. Іншим фактором, що диктує вибір висловлення поради чи пропозиції, є соціально-психологічна дистанція між комунікантами. Розповсюдженим способом зниження категоричності ДМА поради виступають розповідні висловлювання, у яких майбутня дія репрезентується як гіпотетична в уявній ситуації (причому роль виконавця в ній відводиться мовцю), а також питання-наляк. Наприклад,

Валерія: *Хочеш/ я за тебе буду брать* (картки для гри - авт.)//

Другим способом реалізації принципу ввічливості може бути оціночне міркування, що передає думку мовця стосовно можливої програми дій в певній ситуації. Наприклад, *Давай разом спробуємо/ можливо так буде краще*//

Принцип ввічливості, який регулює стосунки між особистістю та суспільством, належить до галузі етикетної поведінки. Будь-якому члену суспільства відповідно до соціальних характеристик приписується певний модус поведінки. Мовленнєвий етикет регулює і мовленнєву поведінку дітей як членів суспільства, які виступають у процесі комунікації у ролі мовця та слухача, в різних соціальних ситуаціях спілкування. Правила мовленнєвого етикету варіюються стосовно сфери спілкування, ситуації спілкування і залежать від таких екстралінгвістичних факторів, як ролі та особистісні стосунки комунікантів; суттєво також впливає на вживання етикетних виразів тональність спілкування (висока, нейтральна, звичайна, фамільярна і вульгарна). В українському мовленнєвому етикеті існують достатньо ефективні прийоми, за допомогою яких реалізується принцип ввічливості в МА. Як зазначає С.К. Богдан, правила мовного етикету, які створювались українським народом протягом століть, „становлять особливу групу стереотипних, стійких формул спілкування, що реалізуються в основному в одиницях лексичного, фразеологічного і частково морфологічного рівнів” [4, с.10]. Потреба бути ввічливим відбивається на мовленні дітей, накладаючи суттєві обмеження на функціонування мовленнєвих одиниць і конструкцій. Цьому підпорядковується насамперед вживання займенників *ти* та *ви*, форм однини та множини дієслів, форм звертань. У мовленні молодших школярів переважають *ти*-форми (76%), етикетні засоби найбільше використовуються в офіційних ситуаціях спілкування, з рідними людьми, друзями (86%, 64%, 46% відповідно).

Ступінь детермінованості мовленнєвої поведінки мовця залежить від ступеню стандартизованості того чи іншого МА, тієї чи іншої ситуації спілкування. Тут можна виділити два типи ситуацій.

Перший тип становлять ситуації, у яких мовленнєва поведінка дитини ритуалізована. Це означає, що за кожною такою ситуацією закріплюється певний набір форм, вживання яких здійснюється мовцем автоматично. Етикетними (ритуалізованими) є МА, що висловлюють реакцію на поведінку інших людей (за Дж.Остіном ці акти мають назву „бехабітиви”): вибачення, привітання, подяка, побажання. Наприклад, поведінка дівчинки в бібліотеці:

Аліна: *Добрий день// Я вже прочитала цю книжку// Дайте мені другу/ будь ласка*//

...

Аліна: *Дякую за цікаву книжку// До побачення*//

До другого типу належать мовленнєві ситуації, у яких мовець може послуговуватись набором варіантів для висловлення свого комунікативного наміру. Діти молодшого шкільного віку вже цілком об'єктивно оцінюють ситуацію спілкування, тому вони можуть вибрати ті форми репрезентації свого висловлювання, які будуть найбільш ефективними для досягнення комунікативної мети. Цей вибір форми детермінується дією факторів екстралінгвістичного характеру, таких як, статус, вік комунікантів, ситуація спілкування, ступінь соціально-психологічної дистанції тощо. А. Пушкін зазначає, що вибір адекватної форми в ситуаціях, що характеризуються наявністю варіантів висловлювання, тісно пов'язується з поняттям норми. З однієї позиції, норма визначається як „найбільш усталені реалізації мовної системи, що тією чи іншою мірою усвідомлюються суспільством як правильні, зразкові, обов'язкові”, а з іншої – як „набір правил”, що визначають стратегію вибору одного з варіантів залежно від параметрів соціальної ситуації” [7, с.51]. Поняття норми виступає центральним поняттям під час характеристики мовленнєвої поведінки та вихідною точкою при визначенні поняття ввічливості. Норми є найкращою формою передачі комунікативного наміру в типізованих ситуаціях спілкування. У розмовному мовленні відхилення від норм можливе як у бік підкреслено прихильного ставлення (тоді мова йде про ввічливість), так і в бік підкреслено нелюб'язного ставлення до адресата (мова йде про грубість, неввічливість). Для передачі ввічливості/неввічливості в усному мовленні дітей використовуються як універсальні засоби, марковані за цією ознакою, так і засоби, етикетний статус яких визначається залежно від екстралінгвістичних параметрів ситуації спілкування.

Так, для молодших школярів універсальними маркерами ввічливості слугують лексема *будь ласка* та суржикове *пожалуйста*. У ДМА в комунікативній ситуації спілкування рівних за статусом комунікантів або при близькій психологічній дистанції (рідні люди) діти можуть використовувати англійську лексему *please* з метою надати ще більшої ввічливості проханню. Наприклад,

Катя: *Е-е-е/ я це речення допишу і ти мені дай цю ручку/ ple-e-e-ase* (до подружки).

З метою привертання уваги, встановлення контакту діти використовують звертання. Звертання, як актуальний компонент комунікативної ситуації, залежно від конкретного комунікативного завдання може реалізувати кілька функцій. Першочерговим призначенням звертання з позиції мовленнєвої діяльності можна вважати апелятивну. Для дитячих ДМА найбільш поширеними є акцентовані звертання, які виступають ефективним засобом впливу на адресата.

В офіційній обстановці діти послуговуються звертаннями на ім'я й по батькові. До незнайомих людей (в транспорті, на вулиці, у магазині тощо) здебільшого звертаються опосередковано, уникаючи слів звертання. У родинному спілкуванні найуживанішими в мовленні дітей є узвичаєні українські варіанти: *татко, татусь, матуся, мамуля, дідусь, бабуся, бабусенька*, а також звертальні одиниці, властиві мовному етикету інших народів: *papa, papka, fase, mama мамулічка, маман, мазе, мамзель, дєда, дєдушка, бабушка, бабуля*. Не менш частотними є й усічені звертання, похідні від твірних основ: *тат, та, пап, па, мам, ма, ба, дє, дядь*; вживання цих форм позначене відтінком фамільярності. Частка згрубілих номінацій, які використовуються в ролі звертань до рідних людей є незначною в безпосередньому спілкуванні.

Звертаючись до ровесників, найчастіше послуговуються власними іменами, а також усіченими варіантами та демінутивами, частина яких є результатом індивідуальної мовотворчості: *Бодя, Вікуля, Маргоша, Руся, Ярік, Яся*. За таких обставин спілкування діти можуть передавати як доброзичливо-фамільярне (*Катюха, Ксюха, Костікоєв*), так і грубувату зневажливість (*Вітка, Полька*). Парадоксальною особливістю звертань серед школярів є офіційні звертання за допомогою прізвищ. „Коріння” такого неприродного для дітей різновиду звертань, певно, походить від називання учнів на прізвище багатьма вчителями.

Аналіз звертань, якими послуговуються діти молодшого шкільного віку за різних обставин спілкування, свідчить про дотримання принципу ввічливості у більшості комунікативних ситуацій. Гармонійність ввічливості порушує передусім активізація пейоративних номінацій у функції звертань як вияв вседозволеності й наслідок впливу різних соціальних чинників.

Спираючись на судження лінгвістів, МА питання можна розглядати як один із видів ДМА, основною метою якого є заповнення інформаційної лакуни в знаннях мовця шляхом отримання від адресата невідомою інформації. Кожне питання має три семантичні ознаки: 1) бажання мовця знати; 2) характер інформації, про яку запитують; 3) спонукання, що викликає вербальну реакцію у слухача.

Від інтенції або комунікативного наміру мовця, залежить перш за все реалізація МА в ті чи іншій мовленнєвій формі. Питання є своєрідним проханням, а саме проханням повідомити про будь-що, надати необхідні відомості. Дотримання принципу ввічливості у питальних МА визначається цілим переліком обставин. Передусім сам питальний МА буде зараховуватися до „ввічливих” МА, оскільки запитуючи, мовець хоч і бере комунікативну ініціативу на себе й отримує можливість контролювати дії слухача, останній має право на відмову. „Добре відомо, - пише О.О.Земська, - що численні висловлювання, які мають буквальне значення питання, функціонують як ввічливі прохання” [6, с.132]. Отже, комунікативний намір мовця асиметричне з мовною формою питальності.

За ступенем ввічливості всі форми вираження питальних МА можна умовно поділити на три типи: 1) ввічливі; 2) нейтральні; 3) згрубілі. До ввічливої форми належать непрямі (небуквальні) питання, що тільки виявляють бажання мовця мати деяку інформацію, але не містять прямого спонукання до реакції-відповіді (безумовно, така реакція можлива, але тільки як вільний вибір самого слухача). Розглянемо, наприклад, висловлювання: *Ти знаєш/ як грати в „Зуму”* (комп'ютерна гра – авт.)? Тут мовець непрямо прохає слухача розказати йому правила гри. Тобто первісним МА буде зовсім не буквальне питання про те, чи має слухач певну пізнавальну інформацію, а непряме прохання підказати як йому пограти на комп'ютері.

Найбільш ввічливі питальні МА супроводжуються додатковими маркерами ввічливості (*вибачте, будь ласка*), апеляцією до волі слухача:

Олексій: *Мам/ ти можеш/ будь ласка/ ввімкнути світло?*

Надійним способом реалізації принципу ввічливості слугує передача комунікативного наміру у вигляді прохання його здійснити; діти, виявляючи певну обережність, запитують *чи можна* виконати певні дії. При цьому можливі різноманітні способи репрезентації такого прохання:

1) з допомогою висловлювання, реалізованого невербально та словом *можна*: Юля: *Можна?* (дивиться на цукерку);

2) еліптичним висловлюванням: Максим: *Можна я далі?*

3) повним висловлюванням: Владислав: *Можна взяти м'яч?//*

4) висловлювання з додатковим поясненням: Діма: *Наталія Петрівна/ можна піду/ я вже написав?*

Найменш ввічливі є форми питальних МА, у яких спонукання виражається імперативами:

Валерія: *Скажи/ як ти будеш в цих штанах танцювати?//*

...

Ярослав: *А ти руку відпустила/ кажи?*

У таких ситуаціях наявне порушення принципу невтручання у сферу слухача, що дозволяє вживати такі висловлювання тільки при дуже близьких стосунках рівних за статусом комунікантів або під час звертання старшого до молодшого.

Досить розповсюдженою формою подачі питальних МА являються приєднувальні питання, що структурно складаються з двох частин. У першій частині міститься думка мовця про ситуацію, у другій – апеляція до слухача, яка закликає його висловити своє ставлення до поданого в першій частині висловлювання:

Валерія: *Ні/ мам/ це рано нам сюди ставить цей пазл/ бач/ там ось так ось?*

Отже, ДМА – це складний продукт комунікації, який залежить від особливостей ситуативного контексту спілкування, волевиявленнь комунікантів, успішності їхнього діалогу. Дотримання ввічливості в ДМА є відносним показником не тільки у „якісному” розумінні (що вважати ввічливим), але й в „кількісному” (якою мірою цей принцип реалізується в тій чи іншій мовній формі). Існують, звичайно, абсолютні маркери ввічливості на зразок „будь ласка”, але їх в мові, а тим паче в дитячому мовленні не так багато. Більшість лінгвістичних одиниць набувають цієї ознаки в певному контексті та реалізують принцип ввічливості різною мірою.

Аналіз ДМА, які використовуються дітьми молодшого шкільного віку у різних ситуаціях спілкування, може бути перспективою наших подальших досліджень.

Джерела та література

1. Lacroff R. The logic of politeness // Papers from the Ninth Regional Meeting of Chicago Linguistic society. – Chicago: CLS, 1973. – P. 292-305.
2. Leech G. N. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.
3. Беляева Е.И. Граматика и прагматика побуждения: английский язык. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1992. – 168 с.
4. Богдан С.К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність. – К.: Рідна мова, 1998. – 475 с.
5. Грайс Г.П. Логика и речевое общение // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – С.217-236.
6. Земская Е.А. Категория вежливости в контексте речевых действий // Логический анализ языка: язык речевых действий. – М., 1994 – С.130-136.
7. Пушкин А.А. Прагматические характеристики дискурса личности // Личностные аспекты языкового общения. – Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1989. – С. 45-59.

Ганиева Э.С.

СИСТЕМА ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ В ЯЗЫКОВЕДЧЕСКИХ ТРУДАХ БЕКИРА ЧОБАН-ЗАДЕ

Постановка проблемы. Одной из ярких фигур крымскотатарского языкознания довоенных лет является Бекир Чобан-заде, ученый-тюрколог, общественный деятель и поэт (1893-1937). Большой вклад ученого в развитие тюркского, в том числе и крымскотатарского, языкознания определяется рядом известных трудов, среди которых следует отметить монографии «Тюрк-татар лисаниятына медхал» («Введение в турецко-татарское языкознание») [5], «Къырымтатар ильмий сарфы» («Научная грамматика крымскотатарского языка») [6], «Тюрк грамери» («Тюркская грамматика») [7] и др.

Ученый уделял большое внимание вопросам терминологии. В 1926 г. он выступает на I-ом Всесоюзном Тюркологическом съезде (Баку) с докладом «О системе научной терминологии» [3], публикует в журнале «Большевик» (Баку) статью «Ильмий терминлеринъ сарфлары» [10, с. 493; 4, с. 205].

Жизни и литературоведческой деятельности Б. Чобан-заде посвящено достаточно много исследований (И. Отар, Ф.Д. Ашнин, А. Меметов, С. Нагаев, Д.П. Урсу, К. Аджар и др.), но его лингвистические труды в полной мере не изучены. Следует, однако, заметить, что за последние годы в тюркском мире интерес к научному наследию известного мыслителя неуклонно растет. Свидетельством тому является объемная монография турецкого ученого К. Аджара, посвященная языковедческой и литературоведческой деятельности Б. Чобан-заде [10]. Автор уделяет особое внимание лингвистическим трудам крымскотатарского исследователя, полно и детально описывает их выходные данные, содержание, язык, анализирует функционирующие лингвистические термины, сопоставляя их с современными терминами турецкого языка.

Однако существующие исследования совершенно недостаточны. Изучение научного наследия Б. Чобан-заде осложнено тем, что основные его труды, прежде всего монографии и учебные пособия, изданы арабской графикой, а с 1929 г. – новой латинской графикой на азербайджанском языке. Крымскотатарские учебные предпринимает попытку сделать их доступными современному читателю. Подтверждением этому является переиздание под руководством проф. А. Эмировой монографии Б. Чобан-заде «Къырымтатар ильмий сарфы» («Научная грамматика крымскотатарского языка») в транслитерированном (с арабской графики на кириллицу) и адаптированном к нормам современного крымскотатарского языка варианте [9, с. 19]. Изучение трудов ученого актуальны для крымскотатарского языкознания потому, что в них впервые систематизирована научная терминология крымскотатарского языка.

Целью настоящей статьи является описание генетических особенностей лингвистических терминов, употреблявшихся в языковедческих трудах Б. Чобан-заде.

Первым значительным трудом Б. Чобан-заде является книга «Тюрк-татар лисаниятына медхаль» («Введение в турецко-татарское языкознание») [5], опубликованная в Баку в 1924 г. арабской графикой. Труд был написан на стамбульском наречии османского (турецкого) языка. Однако турецкие исследователи отмечают стилистическую близость данной публикации к крымскотатарскому языку [10, с. 65].

При описании фонетики, фонологии, морфологии, лексикологии, в генеалогической и типологической характеристике тюркских языков, автор использовал большое количество терминов. Эти термины можно разделить на следующие группы: 1) арабские заимствования: *савт* 'звук', *таххиль* 'диссимилиация', *ыстылах* 'термин' и пр.; 2) тюркские слова: *баш къошма* 'префикс', *сез такъымы* 'состав слова', *айры сез* 'нечленяемое слово, исторически состоящее из двух корней' и др.; 3) интернациональные (в основном латинские) термины: *spirant*, *bilateral*, *unilateral* и пр. Несмотря на то, что монография была написана арабской графикой, при передаче интернациональных терминов и собственных имен автор использует латиницу и кириллицу [10, с. 61].

При описании фонетического уровня тюркских языков употреблены следующие термины: *саите* 'гласный звук', *самите* 'согласный звук', *фысылтылы сес* 'шипящий звук', *сызгыран сес* 'свистящий звук', *'седалы сес* 'звонкий звук', *патлайдыжы сес* 'взрывной звук', *дудакъ сеси* 'губной звук', *дамакъ сеси* 'гор-